

Problém, který stále zůstává v popředí zájmu badatelů, je kategorie „běžné vědomí“, jejíž vymezení se stává předmětem rozsáhlé a podnětné diskuse jak v sovětské, tak v československé literatuře. Tato diskuse se zatím vyznačuje poměrně značnou diferencovaností stanovisek autorů, jakkoli se i v této diferencovanosti prosazují přístupy, kolem nichž se názory autorů koncentrují a integrují.

Omezený rozsah stati neumožňuje podat přehled této diskuse (1) vzhledem k záměru využít daný prostor pro výklad vlastního pojetí. Chtěl bych navázat především na ta stanoviska prosazující se ve zmíněné diskusi, která poukazují na neudržitelnost poměrně rozšířeného gnozeologického přístupu k vymezení kategorie „běžné vědomí“, zejména přístupu, který „běžné vědomí“ chápe jako určitý empirický, resp. empiricko-psychologický protipól vědomí teoretického [Vičeva—Štoff 1980 : 51], a začlenit se do řad těch, kteří zdůrazňují význam sociologického přístupu k určení této kategorie [Brychnáč—Čechák 1986 : 453; Čápková—Hrzal 1986 : 476; Šachzadejan 1984 : 134, 137—142, 169—170].

Touto formulací otázky se přirozeně dotýkám velmi složitého komplexu problémů jednoty, ale i relativní samostatnosti gnozeologického a sociologického přístupu, stejně jako problému vymezení úhlu pohledu, který je při analýze společenského vědomí pro každý z těchto přístupů specifický [Šachzadejan 1984 : 14—31; Uledov 1980 : 29—41; Popov 1981 : 25—26, 35—37; Gindev 1983 : 202—212].

Jsem si plně vědom nezbytnosti respektovat dialektickou jednotu, ale i relativní samostatnost sociologického a gnozeologického přístupu, skutečnosti, že každý z nich zachycuje určité, v realitě neoddělitelné a vzájemně se prostupující a podmiňující stránky, aspekty, souvislosti dialektiky společenského bytí a společenského vědomí. Aniž bych chtěl popírat jednotu zkoumaných stránek objektivní reality, jde o to v abstrakci tyto stránky vydělit a postihnout v jejich hierarchii.

Pro důsledné uplatnění určující role těch momentů, které postihuje sociologický přístup, jsou závažná především stanoviska respektující fakt, že formy, prostředky, kvalita odrazu společenského bytí ve společenském vědomí jsou determinovány strukturou bytí samotného; z této struktury pak vyplývají i základní určení reálných subjektů tohoto odrazu, praktických aktivit, které subjekty vyvíjejí a v nichž se formuje jejich vědomí [Marx 1958 : 291—292; Gindev 1983 : 211—213]. S nutnou mírou zjednodušení soustředím svou pozornost na tento aspekt.

Jako neobyčejně podnětná se v této souvislosti jeví stanoviska těch autorů, kteří při rozvíjení sociologického přístupu ke zkoumání odrazu materiálního bytí ve vědomí společnosti obracejí pozornost k vnitřní struktuře materiálních

(1) Přehled této diskuse srov. Heller, J.: *Některé problémy formování socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: Informační bulletin katedry marxismu-leninismu IVVK ČSAV 1987, č. 9, s. 55—63.

vztahů, zejména k dialektice výrobních vztahů a vztahů označovaných jako „technicko-výrobní vztahy“, resp. „vztahy technicko-organizační výměny činností“ [Uledov 1982 : 16; Popov 1981 : 42–43; Fofanov 1979 : 95].

Stejně tak podnětné jsou i přístupy, které upozorňují na nutnost vycházet při zkoumání společenského vědomí a jeho struktury z reálných nositelů tohoto vědomí, z konkrétních společenských skupin – reálných subjektů odrazu společenského bytí ve společenském vědomí, především tříd, národů, profesních skupin apod. [Uledov 1982 : 187–188; Zich 1986 : 436; Popov 1981 : 36–38; Holata 1986 : 396]. Stoupenci uvedených přístupů upozorňují na nutnost chápat společenské vědomí jako „vědomí činných lidí a reálné třídní praxe“ [Holata 1986 : 396]. V kontextu těchto pojetí, v nichž do zorného úhlu pohledu vstupuje složitá determinace duchovních procesů materiálním bytím společnosti a základními formami společenské praxe, jakož i společenské subjekty, mezi nimiž nutně dominující roli hrají třídy a další útvary třídně sociální struktury společnosti, pak nutně odpadají námítky, které spor o kategorii „běžného vědomí“, resp. o jiné kategorie struktury společenského vědomí, prezentují jako povýtce scholastický, samoučelný, vzdálený naléhavým potřebám společenské praxe.

Názorným příkladem těsné souvislosti otázek struktury společenského vědomí se základními úkoly politické praxe a zároveň cenným metodologickým nástrojem, jehož možnosti nebyly dosud našimi badateli plně využity, je analýza procesu formování třídního uvědomění dělnické třídy obsažená v Leninově práci *Co dělat?*

Základní podmínkou sociologického přístupu ke struktuře společenského vědomí obecně a ke kategorii „běžné vědomí“ zvláště je elementární konstatování, že je-li strukturováno materiální bytí společnosti, nemůže se tato struktura nepromítnout ve struktuře aktivit vyvíjených reálnými společenskými skupinami jako subjekty odrazu, a tedy i ve vědomí příslušníků těchto skupin. Z tohoto hlediska je nutno v souladu s podněty výše uvedených autorů soustředit pozornost především na tu rovinu struktury společnosti, která je dána existencí dvou typů materiálních vztahů. (3)

Jsou to především vztahy sociálně ekonomické, tj. výrobní, vlastnické, vyjadřující společenskou formu, v níž probíhá proces přivlastňování materiálních statků, především výrobních prostředků. Dále jsou to vztahy, které budeme označovat jako „technicko-ekonomické“. Jsou to vztahy vytvářející se v procesu působení na přírodu, výroby užitečných hodnot, resp. vztahy tvořící nedílnou součást tohoto procesu, procesu fungování společenských výrobních sil.

Na bázi technicko-ekonomických vztahů se vytváří profesní struktura společnosti, systém profesních rolí daných konečnými výrobně technickým charakterem pracovní činnosti. I když je profesní struktura zcela odlišnou rovinnou společenské diferenciace než struktura sociálně ekonomická, založená na výrobních, resp. sociálně ekonomických vztazích společnosti, nelze charakteristiky postavení jednotlivce či skupiny v profesní struktuře redukovat pouze na výrobně technická určení pracovní činnosti daná technicko-ekonomickými vztahy společnosti. Postavení v technicko-ekonomických vztazích, konkrétní výrobně technický druh práce či místo v určité výrobně technické lokalitě je

(2) Velmi podnětná je interpretace Leninových myšlenek v řadě prací I. Hruzy. Viz např. Hruza, I.: *Formování socialistického způsobu života v ČSSR*. Praha, Horizont 1981, s. 88–102.

(3) Srov. zejména podrobné rozpracování této problematiky A. Flekem. Viz např. Flek, A.: *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepublikovaná kandidátská dizertační práce. Praha, ÚML ÚV KSČ 1986, s. 34–38.

jenom základem profesního určení, profesní role určité skupiny lidí. K tomuto základu se připojují i určité sociálně ekonomické charakteristiky vyjadřující nejbezprostřednější sociálně ekonomické souvislosti začlenění jednotlivce či skupiny v rámci technicko-ekonomických vztahů. Tyto svou podstatou druhořadé, s místem v technicko-ekonomických vztazích související sociálně ekonomické charakteristiky dané skupiny nelze směšovat s podstatnými sociálně ekonomickými charakteristikami vyjadřujícími začlenění ve zcela odlišné rovině společenské diferenciaci, tj. postavení v rámci třídně sociální struktury.

Například v podmínkách kapitalismu je místo určité skupiny v třídně sociální struktuře dáno takovými podstatnými sociálně ekonomickými charakteristikami, jako je určení kapitalistického vlastníka výrobních prostředků, soukromého malovýrobce či námezdního pracovníka, v rámci námezdní práce pak určení práce produktivní pro kapitál, míry reálného podřízení práce kapitálu, bezprostřední produkce nadhodnoty apod. [Flek 1986 : 34—38]. Především tyto charakteristiky určují místo dané skupiny ve vztazích rozdělování, charakter její spotřeby, životní úroveň, determinují způsob života, kulturnost, odrážejí se v řadě nadstavbových charakteristik, jako je přístup k řízení společnosti apod.

Postavení v profesní struktuře společnosti je dáno naopak výrobně technickým charakterem práce (obecnou oblastí dělby práce — např. spojením s duševní, zemědělskou apod. prací, zvláštními určeními odvětví, profese, kvalifikačního stupně apod.), což se ovšem relativně nezávisle na podstatných charakteristikách postavení v třídně sociální struktuře promítá například ve velikosti hodnoty pracovní síly, a tedy i ve mzdě, a vytváří určité rozdíly ve výši životní úrovně mezi pracujícími, kteří se svou sociálně ekonomickou příslušností neliší (mzdové rozdíly mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovníky, složitější a jednodušší prací). Relativně autonomně se toto profesní postavení promítá i v charakteru potřeb, vzdělání, prestiži dané skupiny apod.

Právě skutečnost, že vedle ryze výrobně technických určení jsou součástí profesního určení i určité druhotné sociálně ekonomické charakteristiky, je zřejmě objektivním kořenem obtíží v rozlišování sociálně ekonomické (třídně sociální) struktury společnosti a jejich útvarů na jedné straně a profesní struktury společnosti a jejich útvarů na straně druhé. Tyto obtíže zvláště negativně poznamenávají schopnost některých koncepcí v oblasti sociologie a vědeckého komunismu adekvátně postihovat třídně sociální strukturu socialistické společnosti a vedou k stálým záměnám procesů v obou typech struktury společnosti.

Konkrétní lidé, příslušníci dané společnosti, pochopitelně vstupují do obou typů materiálních vztahů, jsou začleňováni z hlediska obou typů společenské struktury. Faktory související se začleněním v třídně sociální struktuře i faktory související se začleněním ve struktuře profesní působí relativně autonomně a u určitých skupin individuů se mohou překrývat a křížit. Zároveň však jistým způsobem souvisejí, vzájemně se ovlivňují a podmiňují a tato vzájemná souvislost se promítá v každodenním životě konkrétně historicky a společensky určených lidí. V dlouhodobé perspektivě a v měřítku velkých skupin se přirozeně projevuje určující vliv sociálně ekonomických faktorů, určující vliv místa zaujímaného v třídně sociální struktuře společnosti, vliv základních, dlouhodobých zájmů tříd a sociálních skupin. Tento určující vliv se ovšem neprosazuje nijak bezprostředně a automaticky.

Konkrétní individua a skupiny nemohou své místo v obou typech společenské struktury reflektovat jinak než prostřednictvím specifických komplexů aktivit, komplexů, které spolu souvisejí do té míry, že je možno je odlišit

pouze v abstrakci [Heller 1983 : 671–676]. Toto odlišení je ovšem nezbytně nutné, mimo jiné i vzhledem k tomu, že dialektika obou typů aktivit se výrazně promítá do stavu vědomí těchto individuí i skupin a zakládá určitou vnitřní diferenciaci stránek tohoto vědomí.

Z hlediska našeho předmětu zkoumání jsou nejpodstatnější problémy, které souvisejí s vědomím mas vykořisťovaných pracujících, především dělnické třídy, za kapitalismu, jakož i s vědomím mas pracujících – subjektu vztahů společenského vlastnictví za socialismu. Jak dokázal V. I. Lenin v práci *Co dělat?*, každodenní aktivity, které vykonávají příslušníci dělnické třídy za kapitalismu a k nimž dříve či později přibývají aktivity v rámci „jen odborářského“, ekonomického boje, vedou pouze k omezené reflexi ekonomického bytí kapitalistické společnosti. Při této reflexi si masy pracujících uvědomují pouze určité souvislosti svých profesních, zaměstnaneckých rolí, popřípadě možnosti výhodnějšího prodeje své pracovní síly. Jednají a uvažují nikoli podle svých základních třídních zájmů, ale z hlediska omezených profesních, stavovských, zaměstnaneckých zájmů, vytváří se u nich trade-unionistické vědomí.

Toto vědomí podle Lenina zákonitě vstřebává ideologii třídy, kterou dělníci – formováni svými každodenními životními aktivitami, popřípadě maximálně aktivitami v rámci „jen ekonomického“ boje – reflektují jako vládnoucí třídu. Touto třídou je buržoazie, která dělníky na stupni trade-unionistického vědomí ovlivňuje svou ideologií a politikou. Trade-unionistické vědomí je vlastně možno chápat již jako určitou symbiózu té stránky vědomí vytvářející se v každodenních aktivitách a výhradně ekonomickém třídním boji, která reflektuje pouze určité profesně stavovské začlenění dělníků, a buržoazní ideologie. Vědomí reflektující profesně stavovské postavení dělníků, jejich trade-unionistické zájmy, je ovšem vědomím, které je uzavřeno před pronikáním vlastní ideologie dělnické třídy – ideologie marxistické [Lenin 1953 : 387–388, 397–398, 400, 412, 416–417, 434].

Jen tehdy, když masy pracujících vstupují do politické aktivity zprostředkované a vedené revoluční stranou, se stav jejich vědomí zásadně mění. Jen v této aktivitě se učí jednat a uvažovat jako příslušníci, resp. spojenci dělnické třídy, z pozic svých základních dlouhodobých zájmů, jako skutečný subjekt společenského vývoje, společenských vztahů [Lenin 1953 : 388, 399, 405–406, 412, 413, 428–429, 435, 439, 450–452; Marx–Engels 1958 : 435–436]. Politická aktivita zprostředkovaná vlastní politickou stranou jim nahrazuje formativní vliv ekonomické vlastnické aktivity, od níž jsou v podmínkách kapitalismu odděleni, a která jako jádro každodenních aktivit formuje třídně uvědomělé postoje příslušníků buržoazie, buržoazní třídní vědomí.

Tento Leninův přístup nám dává významná metodologická východiska i pro zkoumání mechanismu formování třídního vědomí pracujících, zejména dělnické třídy, v podmínkách socialismu. Vyplynávají z něj závažné závěry pro celý systém společenského řízení, ekonomické i politické praxe. Ani za socialismu nedochází k adekvátní reflexi společenských, především sociálně ekonomických vztahů automaticky, bez nutných zprostředkujících článků, bez určité kvality i kvantity formativních aktivit. Již sama každodenní realita socialistické společnosti, zejména jejích vlastnických vztahů a politiky, sice formuje určité momenty takového vědomí a jednání pracujících, v němž se tyto masy projevují nejen jako zaměstnanci, nositelé určitých profesí, resp. příslušníci lokálně omezených, relativně ekonomicky samostatných kolektivit, ale i jako vlastníci výrobních prostředků, subjekt vlastnických vztahů i socialistické politiky. Tato skutečnost vytváří jistý základ pro formování socialistického uvědomění. pro takový stav vědomí společnosti, v němž je prvotním a urč-

jičím momentem reflexe základního sociálně ekonomického začlenění pracujících, reflexe dlouhodobého zájmu dělnické třídy i celé socialistické společnosti. Tento stav vědomí otevírá prostor pro přijímání marxisticko-leninské ideologie, byť i v podobě určitého prvního stupně tohoto přijímání — tj. určité interiorizace základních principů a hodnot při aktivní roli empiricko-emocionálních momentů [Noskov—Janovskij 1974 : 9—12, 19—22, 56—69; Mužík 1981 : 12—14, 63—64; Hruža 1972 : 46—48]. Marxisticko-leninská ideologie zároveň proces utváření tohoto vědomí aktivně zprostředkuje.

Nelze však nikterak přeceňovat tento automatický formativní proces, který je zřejmě zvláště charakteristický pro počáteční etapu vývoje socialismu, kdy působí vliv intenzivní každodenní společenské aktivity spojené s procesem likvidace buržoazie a vytváření základů socialismu. V dalších etapách vývoje socialismu nároky na zprostředkující formativní procesy narůstají.

Postupně se formují jednotlivé články a sféry nového společenského systému, každodenní mechanismy realizace vlastnických i politických vztahů, systém denních aktivit příslušníků jednotlivých tříd a vrstev socialistické společnosti. Intenzivní krátkodobá aktivita zaměřená na destrukci buržoazního systému je vystřídána pozvolnými, dlouhodobě orientovanými aktivitami, v nichž se nemohou nepromítnout konkrétní historické limity socialismu jakožto nižší fáze komunistické společensko-ekonomické formace, daný stupeň zespolečenštění práce a výroby. Výraznou formou tohoto stupně zespolečenštění je skutečnost, že v procesu realizace socialistického vlastnictví se nositelé složitého systému dílčích funkcí zprostředkujících realizaci tohoto vlastnictví stávají neméně složité strukturované a hierarchizované lokální kolektivy pracujících (podniků, organizací apod.), vybavené jistou mírou ekonomické samostatnosti. Vytváří se rozpor mezi těmito dílčími, lokálními funkcemi jednotlivých kolektivů a širším společenským kontextem jejich realizace, který často reflektujeme jako rozpor mezi lokálními a celospolečenskými zájmy [Heller 1983 : 657—671].

Konkrétně historické limity socialismu se promítají i v určité objektivní diferencovanosti sociálně ekonomického postavení jednotlivých skupin pracujících, v níž významnou roli hrají procesy společenské dělby práce, sociálně ekonomická, vlastnická stránka této dělby. Tyto diferenciaci jsou zakotveny v třídně sociální struktuře socialistické společnosti. Při charakteristice této třídně sociální struktury socialismu, jejích jednotlivých útvarů, je třeba upozornit především na určitý zásadnější rozdíl mezi postavením socialistické dělnické třídy na jedné straně a ostatních složek třídně sociální struktury socialismu na straně druhé [Heller 1987 : 9—30, 1983 : 657—671].

Určité pojetí těchto rozdílů rozvíjím v jiných statích. Na tomto místě je však třeba připomenout, že jak socialistickým skupinovým vlastníkům, tak řadě sociálně ekonomicky specifických skupin ve státním sektoru je společná jistá dvojakost sociálně ekonomického postavení a zájmu. Vedle určitého momentu tohoto postavení, jímž je jejich charakter subjektu vztahů společenského vlastnictví, je druhým polem jejich sociálně ekonomického určení určitá „potenciální nespolečenská“, určitě sepětí s lokálně omezenými funkcemi a stránkami procesu realizace společenského vlastnictví, určitá tendence k absolutizaci těchto lokálních funkcí a zájmů oproti jejich celospolečenskému kontextu.

Z tohoto hlediska se jeví jako velmi problematické různé varianty názorů, které dlouhodobý proces sblížování tříd a sociálních skupin za socialismu proces sociální, přesněji řečeno sociálně ekonomické homogenizace společnosti interpretují jako proces, v němž rozdíly mezi sociálně ekonomicky specifickými útvary společenské struktury ustupují do pozadí ve prospěch rozdílů

profesionálních, rozdily uvnitř tříd a skupin se stávají závažnějšími než rozdily mezi třídami a skupinami [Rutkevič 1985 : 37, 67, 75, 77]. Nelze rovněž v této souvislosti souhlasit s takovou interpretací vývoje vztahu mezi jednotlivými rovinami společenské struktury (např. třídní a profesní strukturou), kdy je ve formě „uvolňování vazeb“ mezi společenskými strukturami relativizována určující role sociálně ekonomické struktury a podstatných, tj. především vlastnických charakteristik, která nemizí ani s procesem homogenizace společnosti [Prognóza 1985 : 71–72; Zich 1986 : 442]. Rovněž tezi o zjednodušení makrostruktury společnosti a složitosti její mikrostruktury [Kosolapov 1982 : 361–362] lze při aplikaci na sociálně ekonomicky podmíněnou strukturu společnosti akceptovat jen potud, pokud poukazuje na nutnost respektovat vyhraněnost skupin pracujících ve státním sektoru, které výše uvedená dvojakost sociálně ekonomického postavení odděluje od dělnické třídy a do jisté míry sblízuje s dvojjakostí třídy družstevního rolnictva, a to zejména úměrně tomu, jak dochází k vyčerpávání funkčnosti skupinového vlastnictví a jeho sblížování s vlastnictvím všelidovým. Nelze ovšem tuto tezi akceptovat potud, pokud by měla stavět vnitrotřídní a vnitroskupinové, namnoze profesně a kvalifikačně chápané rozdíly [Rutkevič 1985 : 27–28, 41, 67–68, 76–77, 182–183; Kosolapov 1982 : 388], nad rozdíly mezi dělnickou třídou, družstevním rolnictvem a specifickými sociálně ekonomickými skupinami v rámci státního sektoru (např. skupinou řídicí inteligence, skupinou pracovníků služeb a obchodu apod.).

Při tomto charakteru třídně sociální struktury socialistické společnosti, který je opět podmíněn daným stupněm zespolečenštění práce a výroby, danými mechanismy realizace socialistického společenského vlastnictví v podmínkách staré společenské dělby práce, se klíčovou otázkou rozvoje socialistických společenských vztahů a progresivního vývoje třídně sociální struktury společnosti stává míra uplatnění vedoucí úlohy dělnické třídy ve vztahu k ostatním třídám a vrstvám, vysoká kvalita realizace její úlohy jako nejprogresivnější složky subjektu vztahů všelidového vlastnictví i socialistické politiky. Klíčovou otázkou se stává vysoká kvalita a vysoce společenský charakter vlastnické subjektivity dělnické třídy.

V rámci existujících limitů zespolečenštění a dělby práce musí mít ovšem vlastnická aktivita dělnické třídy i ostatních pracujících složitě strukturovaný a zprostředkovaný charakter. Každodenní profesní činnost dělnické třídy se touto aktivitou společenského vlastníka stává jen úměrně kvalitě dalších forem účasti dělnické třídy na společenském řízení, v nichž dělnická třída vystupuje jako skutečný subjekt procesu slaďování různých dílčích stránek a funkcí nezbytných k fungování vztahů společenského vlastnictví a delegovaných na jednotlivé pracovní kolektivy (podniky apod.). Rozhodující roli v těchto formách vlastnické aktivity třídy, ve formách její účasti na řízení, má vstup do vyšších rovin ekonomického řízení, který se těsně prostupuje s politickou aktivitou a je zprostředkován politickými institucemi. (4)

Společenský charakter vlastnických vztahů se projevuje jen natolik, nakolik dochází k slaďování dílčích stránek a funkcí, nakolik je překonáván rozpor mezi lokálními funkcemi a zájmy a jejich celospolečenskými souvislostmi. Účast dělnické třídy na řízení a v politické aktivitě je komplikována jistými objektivními zábranami staré společenské dělby práce, které vyplývají ze skutečnosti, že masy dělníků i dalších pracujících jsou charakterem své profesní

(4) Podrobnější charakteristika těchto aktivit viz Heller, J.: *Socialistická dělnická třída jako subjekt společenského vlastnictví v podmínkách staré společenské dělby práce*. Filozofický časopis 1983, č. 5, s. 671–676.

činnosti odděleny od řídicí činnosti, nejsou „profesionály“ v řízení. S tím pak souvisejí jistě informační, kvalifikační, časové a další bariéry omezující jejich účast na řízení i v politické aktivitě, které je nutno různými mechanismy prolamovat a překonávat [Kopecký 1978 : 244–254].

Všechny tyto bariéry a zábrany nemají přirozeně natolik fatální charakter, aby znemožnily jakoukoli formu realizace úlohy socialistické dělnické třídy jako subjektu vlastnických a dalších společenských vztahů. Denní realita socialistické společnosti je procesem jejich prolamování a překonávání jednotlivými dělníky, skupinami dělníků, částmi třídy a v dlouhodobé perspektivě třídou jako celkem. S těmito zábranami a jejich dopadem na kvalitu a kvantitu aktivit formujících vědomí příslušníků dělnické třídy v socialistické společnosti, míru ztotožnění se jednotlivých dělníků i částí třídy s dlouhodobými zájmy třídy i socialistické společnosti, je ovšem třeba počítat. Je třeba je vidět jako systémový a zákonitý rys nižší fáze komunistické společensko-ekonomické formace, jako proces, který sice má svou konkrétně historickou, teritoriální, skupinovou i individuální specifiku, je však závažnou obecnou tendencí, která se za určitých podmínek může velmi markantně zvýraznit a dynamizovat. Je tendencí, která se nemůže nepromítnout v oblasti vědomí dělnické třídy i ostatních pracujících, v kvalitě reflexe podstatných momentů sociálně ekonomického postavení jednotlivých složek třídně sociální struktury socialistické společnosti.

Vrátíme-li se však po tomto nutném odbočení k vlastnímu předmětu našeho zkoumání – k otázce sociologického vymezení kategorie běžné vědomí, je možno na základě právě nastíněných problémů charakterizovat běžné vědomí jako tu stránku vědomí pracujících mas, která není reflexí podstatných sociálně ekonomických charakteristik a zájmů těchto mas. Je to taková stránka vědomí těchto mas, která se vytváří v určitém okruhu praktických každodenních aktivit, aktivit souvisejících s výkonem profesní funkce a zabezpečením bezprostřední obživy a potřeb individua a jeho rodiny, s jeho začleněním v určité lokalitě společenské, zejména ekonomické organizace. V těchto aktivitách individuum, či určitá profesní, zaměstnanecká, lokální kolektivita nepřekračuje hranice reflexe nejbližších sociálně ekonomických souvislostí svého profesně-zaměstnaneckého, lokálního začlenění a tomuto začlenění odpovídajících bezprostředních individuálních a zaměstnanecko-skupinových zájmů. Z této skutečnosti vyplývá i omezenost běžného vědomí, která nemá na prvním místě gnozeologický, ale sociálně ekonomicky podmíněný, ontologický charakter.

Běžné vědomí ovšem nezahrnuje jen živelně nacházené, empirické prostředky odrazu společenské, ale i přírodní skutečnosti, ale může být vybaveno i poměrně ucelenou soustavou teoretických poznatků. Je nejen stránkou naivně realistického životního postoje dělníka, ale i stránkou myšlení a životního postoje teoreticky fundovaného a kultivovaného vědce, včetně badatele v oblasti společenských věd. Není-li toto běžné vědomí pozitivně kultivováno druhou nedělitelnou stránkou vědomí reálných nositelů, tj. vědomím reflektujícím sociálně ekonomické vztahy a jejich souvislosti v třídně sociální struktuře společnosti i společenské nadstavbě, působí jako významný limit gnozeologické kapacity vědomí vědeckého pracovníka, především a bezprostředně pokud jde o jeho schopnost adekvátně odrážet společenské procesy, zprostředkovaně však i pokud jde o odraz procesů přírodního charakteru, procesů majících relativně třídně neutrální charakter.

Právě zmíněná charakteristika běžného vědomí je sice nejpodstatnější charakteristikou běžného vědomí, jakož i nejpodstatnějším zdůvodněním jeho omezenosti. Není však charakteristikou a zdůvodněním jediným. Při důkladnějším

pohledu se objevuje druhá charakteristika běžného vědomí, která rovněž nemá gnozeologickou, ale sociální, ontologickou podstatu. I zde mne limituje rozsah stati natolik, že mohu tuto charakteristiku pouze naznačit.

Klíčem k jejímu pochopení jsou Marxovy a Engelsovy úvahy o omezenosti a rozpolcenosti lidského individua, kterou s sebou přináší stará společenská dělba práce, (5) sama její výrobně technická, profesní stránka, úvahy o situaci, kdy „celé masy existenci jsou... podrobeny výrobě jednoho druhu zboží, celá „obyvatelstva“ jsou v zajetí jednotlivého výrobního odvětví a lidstvo se... rozděluje na množství různě zakrnělých „ekonomických odrůd“ jako jsou přídavači a architekti“ [Engels 1967 : 288].

Jestliže běžné vědomí reflektuje profesně zaměstnanecké, koneckonců technicko-ekonomickými vztahy dané začlenění člověka ve společnosti, včetně jeho nejbližších sociálních souvislostí, nemůže nereflektovat omezenost tohoto začlenění, vyplývající z fixování jednotlivých oblastí, sfér a lokalit společenské dělby práce sociální existencí velkých skupin lidí. Od svého vzniku vytváří dělba práce široký diapazon „omezených živočichů“ [Marx–Engels 1958 : 64, 46–47, 63, 81] podřízených jejím zákonům. Dopady dělby práce působí relativně nezávisle na sociálně ekonomické, vlastnické diferenciaci společnosti, do jisté míry mimo hranice této diferencovanosti [Engels 1967 : 71], a mohou dokonce vyvolávat iluzi společných zájmů u příslušníků různých tříd a sociálně ekonomických skupin shodujících se profesním, resp. lokálně odvětvovým či jiným zařazením v dělbě práce. Jsou zesilovány sociálně ekonomickou, vlastnickou diferenciací vykořisťovatelské společnosti [Marx 1954 : 386–396, 448–455, 517–518], ale existují i za socialismu a i zde působí relativně nezávisle na sociálně ekonomické diferenciaci společnosti. Je v nich skryt výrazný moment diskriminace některých „ekonomických odrůd“ lidí, konkrétně mas fyzicky pracujících, oddělených profesní dělbou od složitější duševní, tvořivé a řídicí práce, aktivit s touto činností spojených, a tedy i určitých gnozeologických forem reflexe světa, zejména od systematictější každodenní teoreticko-poznávací aktivity. Tato diskriminace přímo vnucuje masám pracujících prostředky empirie jakožto základní prostředky reflexe okolního světa, což bylo zřejmě určitým sociálním kořenem názoru, že právě významný podíl empirie v běžném vědomí je nejpodstatnějším určením běžného vědomí vůbec. Je nutno si však uvědomit, že tento handicap běžného vědomí v podobě limitujících dopadů staré společenské dělby práce na každodenní život člověka, jeho aktivity i vědomí je pouze zesílením podstatnějšího handicapu běžného vědomí jakožto reflexe technicko-ekonomických, profesně zaměstnaneckých vztahů a strukturace společnosti.

Při této dvojí určenosti běžného vědomí jsou pak plně vysvětlitelné různé v literatuře uváděné atributy vyjadřující gnozeologickou omezenost běžného vědomí, jeho limitovanost při překonávání rozporu mezi jevem a podstatou, jeho menší systematickost, živelnost, empiričnost a emocionálnost, omezenost forem předávání a uchovávání poznatků, jeho prakticko-utilitární zaměření, nerozčleněnost na různé obsahové útvary a formy apod. Současně je však vysvětlitelná i relativnost a neurčitost, jakož i konkrétně historická proměnlivost této omezenosti běžného vědomí, skutečnost, že se v současné době výrazně nasycuje teoretickými poznatky, zvláště pokud jde o poznatky přírodních a technických věd [Šachzadejan 1984 : 32–69; Černjak–Talipov 1985 : 187–196].

(5) Rozbor názorů klasiků na problémy společenské dělby práce viz Heller, J.: *Aktuálnost Marxova a Engelsova pojetí vztahu vlastnictví a dělby práce*. Filozofický časopis 1985, č. 3, s. 313–327.

Tak jako se mění výrobně technická dělba práce a profesní struktura společnosti pod náporom procesů vědeckotechnické revoluce, tak jak se zmenšuje rozpětí mezi krajními póly této dělby danými jednoduchou prací obsluhy stroje a špičkovou teoretickou činností, tak jak aplikace vědy a vymoženosti techniky vstupují do každodenních životních aktivit mas pracujících, tak se také postupně sblíží podoba a struktura těchto životních každodenních aktivit různých složek společnosti, úroveň běžného vědomí těchto skupin, běžné vědomí jako celek se kultivuje, roste jeho gnozeologická kvalita a kapacita.

Běžné vědomí tedy vyjevuje svým nositelům určité aspekty jejich společenského začlenění, jejich příslušnost k útvarům a skupinám, které jsou méně závažnou rovinou společenské struktura a jejichž hranice se nikterak nekryjí s hranicemi mnohem závažnějších a výraznějších skupin, jimiž jsou útvary třídní sociální struktury. Aktivita vykonávané příslušníky konkrétních společenských skupin ovšem nezahrnují pouze bezprostřední reagování na nejbližší sociální souvislosti zařazení příslušníků těchto skupin v technicko-ekonomických, profesně zaměstnaneckých vztazích, ale zahrnují i aktivity jiného, závažnějšího charakteru. Jsou to (zejména u pracujících mas) aktivity, které nemají již tak bezprostřední, každodenní charakter, vyžadují větší míru zprostředkovanosti, organizovanosti, včetně určitých institucionálních podmínek, vzhledem k tomu, že reagují na podstatné sociálně ekonomické vztahy, realizují zásadní zájmy tříd a sociálně ekonomicky specifických skupin, jakož i méně zásadní, odvozené, nicméně však rovněž sociálně ekonomicky determinované zájmy vnitrotřídních a vnitroskupinových útvarů.

Reálné vědomí konkrétních lidí, kteří jsou nejen příslušníky určitých profesně zaměstnaneckých skupin, resp. skupin spojených s určitými lokalitami dělby práce, ale zároveň a především příslušníky tříd a sociálně ekonomicky specifických skupin, se proto nikdy nevyčerpává běžným vědomím. Běžné vědomí v něm existuje vždy ve spojení s určitou formou reflexe podstatných sociálně ekonomických charakteristik společnosti, kterou lze nazvat třídním vědomím, resp. uvědoměním. Jeho zvláštní modifikací je vědomí, resp. uvědomění sociálně ekonomicky specifických skupin, vnitrotřídních a vnitroskupinových útvarů apod. Vědomí tříd, resp. třídní uvědomění, je ovšem v třídní společnosti rozhodující formou vědomí reflektujícího sociálně ekonomickou podstatu a strukturu společnosti a budeme se proto na ně v dalším výkladu koncentrovat. Samostatnější a významnější úlohu při sledování různých typů vědomí reflektujícího sociálně ekonomická určení společnosti a jejich útvarů má vědomí sociálně ekonomicky specifických skupin pracujících za socialismu, odlišujících se od dělnické třídy určitou dvojakostí svého postavení. Toto vědomí sice především reflektuje podstatné určení postavení svých nositelů jakožto součástí subjektu celospolečenského vlastnictví. Z tohoto aspektu je vlastně totožné s vědomím reflektujícím společnost z pozic zájmu dělnické třídy, se socialistickým třídním uvědoměním. Má však i svou druhou, méně podstatnou, retardační stránku, jejíž význam za jistých okolností narůstá a která reflektuje druhou, „potenciálně nespolečenskou“, s lokálními funkcemi a zájmy spojenou stránku objektivního sociálně ekonomického postavení těchto skupin pracujících.

Jestliže hovoříme o běžném vědomí koneckonců determinovaném technicko-ekonomickými vztahy a profesně zaměstnaneckou strukturou společnosti a vědomí determinovaném sociálně ekonomickými vztahy a třídně sociální strukturou společnosti a chápeme oba tyto typy vědomí jako dvě relativně samostatné stránky reálného vědomí lidí, je třeba varovat před možným nesprávným přístupem k funkci těchto pojmů, resp. k interpretaci našeho vymezení těchto pojmů. Toto vymezení není vymezením z hlediska oblasti ob-

jektivní reality, která se odráží ve vědomí konkrétních lidí, resp. společenských skupin. Obě kategorie vypovídají spíše o zorném úhlu, s nímž individua i skupiny k této objektivní realitě přistupují a volí si z ní určité momenty.

Běžné vědomí v našem vymezení tedy je sice determinováno technicko-ekonomickými vztahy, jejich reflexí, není však pouze vědomím o technicko-ekonomických vztazích, jehož obsahem by byly výhradně tyto vztahy, resp. profesně zaměstnanecké záležitosti. Jsou v něm přítomné například určitým způsobem vybírané a pod zorným úhlem postavení v příslušném typu společenské strukturaře reflektované a zpracované obecné poznatky vědy, včetně poznatků o přírodních procesech, životním prostředí apod. Výběr a zpracování poznatků je ovšem dán omezeným rámcem aktivit, v němž se běžné vědomí formuje, i zájmů, které se v dané rovině společenské strukturaře vytvářejí, a má v tomto smyslu určitý prakticko-utilitární charakter [Čápková—Hrzal 1986 : 476].

Podobně ovšem i vědomí determinované sociálně ekonomickými vztahy a třídně sociální strukturou a reflektující tyto vztahy a strukturu, například třídní uvědomění dělnické třídy či socialistické uvědomění, není jen vědomím o sociálně ekonomických procesech, ale je rovněž zorným úhlem reflexe řady více či méně třídně neutrálních problémů společenského poznání. V současnosti je například jeho významnou součástí i určitý pohled na ekologické problémy společnosti.

Stejně tak je třeba vidět, že jak běžné vědomí, tak jeho dialektický protipól v podobě určitého třídního vědomí, zahrnuje reflexi dalších nadstavbových vztahů a procesů, tj. procesů v oblasti politiky, morálky, umění apod. Běžné vědomí má tedy polohy, kdy, samozřejmě v rámci své omezenosti, pod zorným úhlem určitých druhů praktických aktivit a profesně stavovské, lokálně kolektivní příslušnosti, včleňuje do sebe určité morální normy, estetická hodnocení i povrchní reflexi politických mechanismů. Třídní vědomí dělnické třídy, resp. socialistické uvědomění, pak je vždy nejen reflexí vlastnických vztahů pod zorným úhlem postavení a podstatných zájmů dělnické třídy, resp. celé socialistické společnosti, ale je zároveň reflexí politických vztahů a zájmů těchto společenských subjektů, principů třídní, resp. socialistické morálky, třídních, resp. společensky angažovaných aspektů estetického vnímání světa apod. Je samozřejmé, že při reflexi různých oblastí společenské, resp. přírodní reality, se oba zorné úhly prosazují v různé míře zprostředkovanosti a diferencovanosti. Je tedy nutno nezaměňovat obsahový záběr běžného či třídního vědomí s určením jeho kvalitativní specifičnosti a neprolínat různé roviny kategoriálního vymezení, jak se tomu děje například tam, kde je třídní vědomí chápáno jako vědomí „politické“ a odtrhováno od mravního či estetického vědomí.

Je však nutno se opět vrátit k závažným otázkám dialektiky běžného vědomí a vědomí determinovaného sociálně ekonomickými vztahy společnosti a reflektujícího tyto vztahy, k otázkám vzájemného působení obou těchto typů vědomí u konkrétních společenských subjektů. Z hlediska této dialektiky je podstatné, s jakou formou třídního, resp. skupinového vědomí se běžné vědomí zkoumané společenské skupiny spojuje. Jestliže nám jde především o reálné vědomí pracujících mas, a to jak v kapitalistické, tak v socialistické společnosti, musíme mít na paměti výsledky výše prováděné analýzy, která ukázala, že se běžné vědomí pracujících nemusí nijak automaticky spojovat s vědomím reflektujícím podstatné zájmy vlastní třídy, tj. dělnické třídy jako nepokrokovější a vedoucí síly spojeneckého svazku pracujících. V. I. Lenin v práci *Co dělat?* postihuje nijak netypický případ, kdy se běžné vědomí pracujících mas, právě vzhledem k své omezenosti a nedostatečnému působení

formativních aktivit zprostředkovaných revoluční stranou, stává receptivním vůči vlivu empiricko-psychologické i teoretické sebereflexe buržoazie, kdy se dostává do područí buržoazní ideologie, nasycuje se jejími prvky. Tato skutečnost dále prohlubuje omezenost reálného vědomí dané skupiny pracujících v dané zemi a v dané etapě jejího vývoje, výrazně negativně ovlivňuje jeho gnozeologickou kvalitu, a to bez ohledu na podíl prvků teorie absorbovaných v tomto vědomí.

Do určité míry objektivně podmíněné nedostatečné působení formativních vlastnických a politických aktivit se může projevit i za socialismu, kde se běžné vědomí příslušníků dělnické třídy může spojit s výše naznačenou skupinovou, „potenciálně nespolečenskou“ stránkou sociálně ekonomické poměry reflektujícího vědomí ostatních pracujících. Při určité zprostředkující roli tohoto „potenciálně nespolečenského“ skupinového vědomí, ale i přímo, se může spojit s buržoazní ideologií, nasytit se prvky teorie, empirie i psychologie této třídy. I za socialismu tak může vzniknout taková jednota běžného vědomí pracujících s vědomím reflektujícím sociálně ekonomické poměry společnosti, v níž dominujícím prvkem bude jednostranná nedostatečně společenská sociálně ekonomická sebereflexe spojenců dělnické třídy nebo dokonce sociálně ekonomická sebereflexe buržoazie.

Právě popsané retardační jevy v oblasti společenského vědomí mají sice objektivní kořeny v řadě historických limitů socialismu jakožto nižší fáze komunistické formace, nevyjadřují však základní a určující tendenci vývoje vědomí dělnické třídy a mas pracujících za socialismu a nevystihují dokonce ani dlouhodobou tendenci vývoje vědomí vykořisťovaných pracujících za kapitalismu. Za socialismu spočívá tato základní tendence v procesu spojování běžného vědomí s takovou reflexí sociálně ekonomických a dalších společenských vztahů, která odráží podstatné a dlouhodobé zájmy dělnické třídy i ji vedeného spojeneckého svazku socialistických pracujících, má tedy charakter formování a prohlubování socialistického uvědomění pracujících zprostředkovaného progresivní společenskou praxí a marxisticko-leninskou ideologií. V dialektické jednotě běžného vědomí socialistických pracujících a jejich třídního, resp. socialistického uvědomění je běžné vědomí složkou sice relativně autonomní, nicméně však podřízenou, kultivovanou vyšší formou reflexe společenské skutečnosti, v níž hlavní roli hraje marxisticko-leninská ideologie, socialistické hodnoty a normy.

Rovněž tato vyšší a určující stránka vědomí pracujících mas za socialismu (socialistické uvědomění, stejně tak ovšem i třídní uvědomění dělnické třídy a ostatních pracujících za kapitalismu) nabývá v závislosti na objektivně i subjektivně podmíněné kvantitě a kvalitě formativních aktivit u různých skupin a jednotlivců řady forem a podob. Jednotlivé formy socialistického uvědomění, resp. třídního uvědomění dělnické třídy, lze, stejně jako u vědomí běžného, vnitřně diferencovat i z hlediska gnozeologických prostředků, které v něm hrají dominantní roli. V tomto smyslu zahrnuje toto uvědomění jak na praktické politické zkušenosti se vytvářející a jen některými stěžejními prvky marxisticko-leninské teorie ovlivněné vědomí dělníka, který v podmínkách kapitalismu sympatizuje s revolučním hnutím, tak soustavnou politickou praxí a výrazným vlivem marxisticko-leninské teorie kultivované vědomí „profesionálního revolucionáře“ či společenskovědního pracovníka za socialismu [Noskov—Janovskij 1974 : 9—12, 19—22, 66—72].

I když marxisticko-leninská teorie má nezastupitelnou roli při formování různých stupňů tohoto třídního, resp. socialistického uvědomění mas, formování tohoto uvědomění je dáno na prvním místě nikoli gnozeologickými fak-

tory, ale charakterem společenských vztahů a společenské praxe. Těmito faktory je také na prvním místě determinována gnozeologická kvalita tohoto uvědomění. Řada konkrétně historických situací revolučního procesu a procesu budování socialismu ukázala, že skupiny dělníků vybavené pouze nižšími formami třídního uvědomění, založenými na výrazné roli empiricko-emocionálních prostředků odrazu společenské skutečnosti, na interioirizaci některých klíčových prvků marxisticko-leninské teorie, bez hlubší znalosti této teorie, byly v kritickém okamžiku schopny adekvátnějšího odrazu podstatných sociálně ekonomických určení společnosti než skupiny teoreticky fundovaných společenskovědních intelektuálů orientované běžným vědomím v kombinaci s prvky buržoazní ideologie.

Z výše uvedeného pojetí kategorie „běžné vědomí“ vyplývá i určité stanovisko k názorům autorů, kteří oceňují pozitivní změny v běžném vědomí pracujících za socialismu, přičemž se ovšem soustřeďují výhradně nebo především na gnozeologickou stránku tohoto jevu [Šachzadejan 1984 : 134, 137—142, 169—170]. Podstata těchto změn ovšem spočívá v tom, že i přes nedokonalost běžného vědomí jako formy odrazu společenské reality musí toto vědomí reflektovat prostřednictvím každodenní praxe socialistický společenský systém a již v rovině každodenní praxe a s ní spojeného myšlení a citění reagovat do určité míry na mechanismy socialistického vlastnictví, socialistické politiky, na principy marxisticko-leninské ideologie, socialistické právní normy a morální hodnoty apod. To se pak nemůže nepromítnout do znásobení gnozeologické kvality běžného vědomí.

Autoři, kteří konstatují různé pozitivní momenty schopnosti běžného vědomí za socialismu odrážet adekvátně zákonitosti vývoje společnosti, hovoří vlastně nikoli o běžném vědomí, ale o masovém vědomí socialistických pracujících, které s běžným vědomím nelze v žádném případě ztotožňovat [Černjak—Talipov 1985 : 219—233]. Do masového vědomí totiž — v návaznosti na rozvoj praxe prohlubující skutečnou vlastnickou a politickou subjektivitu dělnické třídy a pod jejím vedením i ostatních pracujících — vstupují výraznější či méně výrazné rysy třídního, socialistického uvědomění pracujících, i když jde většinou o nižší stupeň tohoto uvědomění zakotvený převážně v empirické racionalitě, prosycené jen určitými prvky teorie a pojící se s odpovídajícími emocionálně psychickými útvary.

* * *

V závěru analýzy, která přirozeně nemohla danou problematiku vyčerpat a komplexně postihnout ve všech detailech a souvislostech, jejímž smyslem byl pokus o konstrukci klíčových prvků a vazeb určitého přístupu, je třeba znovu podtrhnout skutečnost, že určení kategorie „běžné vědomí“ spočívá plně v rovině objektivní sociální determinace procesu odrazu společenského bytí ve společenském vědomí. Dále bych chtěl zdůraznit, že celá tato analýza není jen abstraktní kategoriální analýzou, ale je možno z ní vyvodit řadu konkrétních závěrů pro výzkum společenského vědomí, a to v přímé návaznosti na výzkum třídně sociální a profesní struktury společnosti. Je z ní však také možno a nutno vyvodit závěry, pokud jde o cesty překonávání negativních a retardačních procesů ve vědomí příslušníků jednotlivých složek socialistické společnosti, zejména socialistické dělnické třídy. Výrazně z ní vyplývá především nutnost rozvíjení základních aktivit formujících u pracujících za socialismu, a to zvláště u příslušníků dělnické třídy, jejich schopnost reflektovat

vat podstatná určení sociálně ekonomických i dalších vztahů socialistické společnosti, podstatné souvislosti vnitřní diferenciacie této společnosti a svého vlastního sociálně ekonomického postavení, podstatné a dlouhodobé zájmy dělnické třídy i celé socialistické společnosti.

Jen v těchto formativních aktivitách, v ekonomicko-vlastnické a politicko-řídící aktivitě si může dělnická třída osvojit svoji nikým nezastupitelnou roli rozhodujícího subjektu procesu realizace vztahu socialistického vlastnictví a socialistické politiky [Tvůrčí 1985 : 19; O úkolech 1987 : 3]. Jen v těchto aktivitách se s ní při plnění této role mohou skutečně sjednotit ostatní skupiny pracujících a překonat momenty své dvojakosti, „potenciální nespolečenskosti“. Konkrétní a jedinou možnou cestu rozvoje těchto aktivit vytyčují závěry XXVII. sjezdu KSSS a XVII. sjezdu KSC, jakož i posledních plenárních zasedání ÚV KSSS a ÚV KSC, o prohlubování socialistické demokracie a rozvoji socialistické všelidové samosprávy, o revoluční přestavbě všech oblastí života socialistické společnosti [XXVII. sjezd 1986 : 40–41, 5–61; O přestavbě 1987 : 14–15, 23–25; Všichni 1987 : 5; Zpráva 1988 : 3–5; Zpráva 1987 : 3–4].

Literatura

- Brychnáč, V. — Čechák, V.: *Socialistické společenské vědomí, jeho výzkum a formování*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
- Čápková, Š. — Hrzal, L.: *Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské práce*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
- Černjak, V. A. — Talipov, R. T.: *Dialektika teoretického i obyčejného poznání*. Alma-Ata, Izd. Nauka Kazach. SSR 1985.
- Engels, B.: *Anti-Dühring*. Spisy, sv. 20. Praha, Svoboda 1967.
- Flek, A.: *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepublikovaná kandidátská dizertační práce. Praha, ÚML ÚV KSC 1986.
- Fofanov, V. P.: *Ekonomičeskije otnošenija i ekonomičeskije soznanije*. Novosibirsk, Nauka 1979.
- Gindev, P.: *Filozofia a spoločenské poznanie*. Bratislava, Pravda 1983.
- Heller, J.: *Aktuálnosť Marxova a Engelsova pojetí vztahu vlastnictví a dělby práce*. Filozofický časopis 1985, č. 3.
- Heller, J.: *Některé problémy formování socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: Informační bulletin katedry marxismu-leninismu IVVK ČSAV 1987, č. 9.
- Heller, J.: *Socialistická dělnická třída jako subjekt společenského vlastnictví v podmínkách staré společenské dělby práce*. Filozofický časopis 1983, č. 5.
- Holata, L.: *Dva přístupy k problematice společenského vědomí*. Filozofia 1986, č. 4.
- Hrůza, I.: *Formování socialistického způsobu života v ČSSR*. Praha, Horizont 1981.
- Hrůza, I.: *Role dělnické třídy v socialistické společnosti*. In: Aktuální otázky vědeckého komunismu. Ostrava, PV SAK, MěV KSC, PV KSC NHKG 1972.
- Kopecký, A.: *Význam růstu účasti pracujících na socialistickém společenském řízení v soudobé etapě a jeho některá teoreticko-metodologická východiska*. In: *Současná vývojová etapa socialismu v ČSSR*. Praha, Horizont 1978.
- Kosolapov, R. I.: *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha, Svoboda 1982.
- Lenin, V. I.: *Co dělat? Spisy*, sv. 5. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K.: *Kapitál*, sv. I. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Manifest komunistické strany*. Spisy, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*. Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Mužik, J.: *Marxismus-leninismus — ideový základ socialistického uvědomění*. In: Mužik, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Noskov, A. — Janovskij, R. G.: *Dva urovnja soznanija i političeskije ubeždženija*. Novosibirsk, Izd. Nauka Sibirskoje otdělenije 1974.

- O přestavbě a kádrové politice strany (referát s. Gorbačova na zasedání ÚV KSSS 27. 1. 1987). Praha, Svoboda 1987.
- O úkolech strany při zásadní přestavbě ekonomiky (referát s. Gorbačova na zasedání ÚV KSSS 25. 6. 1987). Rudé právo 26. 6. 1987.
- Popov, V. D.: *Ekonomičeskoje soznanije: suščnost, formirovanije i roľ v socialističeskom obščestve*. Moskva, Mysl 1981.
- Prognóza vývoje sociální struktury z hlediska vývoje socialistických společenských vztahů. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1985.
- Rutkevič, M. N.: *Proces sblíživání tříd a sociálních skupin*. Praha, Svoboda 1985.
- Šachzadejan, M. A.: *Obydénnoje soznanije*. Jerevan, Izd. Ajastan 1984.
- Tvůrčí aktivita lidu (referát s. Gorbačova na konferenci v r. 1984). Praha, Svoboda 1985.
- Uledov, A. K.: *Duchovnaja žizň obščestva*. Moskva, Mysl 1980.
- Uledov, A. K.: *Vstupitělnaja statja*, In: Gyrdev, D.: *Aktualnyje problemy obščestvennogo soznanija*. Moskva, Progress 1982.
- Vičeva, S. V. — Štoff, V. A.: *Dialektika obydněnnogo i naučnogo soznanija*. Filosofskije nauki 1980, č. 4.
- Všichni komunisté do čela přestavby (projev s. Gorbačova na stranickém aktivu v Leningradě). Rudé právo 15. 10. 1987.
- Zich, F.: *Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
- Zpráva PÚV KSČ na 7. plénu ÚV KSČ. Rudé právo 19. 12. 1987.
- Zpráva PÚV KSČ na 9. plénu ÚV KSČ. Rudé právo 9. 4. 1988.
- XXVII. sjezd KSSS (dokumenty a materiály). Praha, Svoboda 1986.

Резюме

И. Геллер: К социологическому определению категории «быденное сознание»

Автор в статье занимает нетрадиционную точку зрения к проблеме определения т. наз. быденного сознания, которая обсуждается в советской и чехословацкой литературе. Он объявляет себя сторонником последовательного применения социологического подхода, т. е. подхода, стремящегося выявить структуру общественного сознания на основе анализа структуры материальных отношений: обусловленной ими структуры активностей и положения реальных носителей сознания — общественных групп, в первую очередь, классов. В связи с мнениями некоторых советских авторов он указывает на существование двух основных типов экономических отношений — технико-экономических отношений, основывающих профессиональную структуру общества, и отношений социально-экономических, основывающих структуру классово-социальную. Быденное сознание автор характеризует как сознание, формирующееся в повседневных активностях, отражающих и воспроизводящих роль и положение индивида в профессионально-служебных связях, ограниченность которого, помимо этого, задана ограниченностью, коренящейся в самой сущности существующего профессионального разделения труда. Он анализирует диалектику быденного сознания и сознания, отражающего социально-экономические, классово-социальное включение индивида. Он указывает на то, что быденное сознание трудящихся при социализме может не сопровождаться автоматическим сознанием, отражающим мир с позиций рабочего класса или социалистического общества, но оно может быть связано и с рефлексией с позиций потенциально необщественного интереса определенных образований классово-социальной структуры социализма, или же также с позиций буржуазии. Он подчеркивает значение экономико-общественных и политических активностей, в которых формируется социалистическое сознание. Социалистическое сознание определяет также относительно автономное развитие в области быденного сознания трудящихся при социализме.

Summary

J. Heller: Contribution to the Sociological Definition of the Category "Current Consciousness"

In the above paper, a non-traditional attitude to the problem of defining the so-called current consciousness has been taken up. This problem has been under discussion in the Soviet as well as in the Czechoslovak literature. Full support is given to the views of scholars advocating a consistent application of the sociological approach — i. e. an approach endeavouring to elucidate the structure of social consciousness on the basis of analyzing the structure of material relations, the structure of activities conditioned thereby, and the position of real bearers of consciousness — social groups, particularly classes. With reference to the views of some Soviet authors, the existence of two basic types of economic relations is pointed out: technico-economic relations underlying the professional structure of society, and socio-economic relations underlying the class-social structure.

Current consciousness is characterized as consciousness formed in the course of everyday activities reflecting and reproducing the individual's role and position in professional-occupational relations whose limitation is, furthermore, given by the limitation inherent in the very substance of the existing professional division of labour. The dialectics of the current consciousness and of the consciousness reflecting the individual's socio-economic, class-social position is subjected to analysis. Attention is drawn to the fact that the current consciousness of working people under socialism need not be automatically accompanied by the consciousness reflecting the world from the positions of the interest of the working class, or of socialist society, but may also be connected with a reflection from the positions of a potentially unsocial interest of certain formations of the social-class structure of socialism, or even from the positions of the bourgeoisie. Stress is laid on the significance of economic-proprietary and political activities wherein the socialist consciousness is being formed. Socialist consciousness then also determines the relatively autonomous development in the sphere of the current consciousness of the working people under socialism.